

სოფლის მეურნეობის და სოფლის განვითარების სტრატეგიის სრულყოფის საკითხისათვის

პაატა კოლუაშვილი

ეკონომიკურ მეცნიერებათა დოქტორი,
საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის პროფესორი, საქართველო
paata_koguashvili@hotmail.com

ნიკოლოზ ჩიხლაძე

ეკონომიკურ მეცნიერებათა დოქტორი, ქუთაისის უნივერსიტეტის პროფესორი,
აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, საქართველო
nikoloz.chikhladze@unik.edu.ge

საკვანძო სიტყვები: სტრატეგია; აგრარული პოლიტიკა; მართვა; სტრუქტურული რეფორმა.

J.E.L. classification: Q10, Q18 DOI: <https://doi.org/10.52244/ep.2021.21.06>

ციტირებისთვის: კოლუაშვილი პ., ჩიხლაძე ნ. (2021) სოფლის მეურნეობის და სოფლის განვითარების სტრატეგიის სრულყოფის საკითხისათვის. ეკონომიკური პროფილი №1(21), გვ. 63–71. DOI: <https://doi.org/10.52244/ep.2021.21.06>

ანოტაცია. თანამედროვე მსოფლიო დგას ძალიან სერიოზული გამოწვევების წინაშე და ეს ჩვენმა საზოგადოებამ კიდევ ერთხელ მძაფრად შეიგრძნო თავსდატეხილი პანდემიის პირობებში. კაცობრიობას უმძიმესი ფორმით გადააქვს ეს განსაცდელი და მისგან პროვოცირებული ეკონომიკური კრიზისი. სახეზეა გლობალური, ფუნდამენტური მაკროეკონომიკური ცვლილებების აუცილებლობა. ჩვენს თვალწინ იცვლება მსოფლიო და ამ პირობებში ქვეყნისთვის ჩნდება შანსი სწორად შევაფასოთ არსებული ვითარება.

მიგვაჩნია, რომ საქართველოში ამჟამად მოქმედი სოფლის მეურნეობის და სოფლის განვითარების სტრატეგია თავისი შინაარსით, მიზნებით და ამოცანებით ვერ პასუხობს ქვეყნის და დარგის წინაშე

არსებულ გამოწვევებს. დღის წესრიგში დგება აუცილებლობა მეცნიერების, ექსპერტების, პრაქტიკოსების და ფერმერების მეტი ჩართულობით შეიქმნას ახალი პროგრამული დოკუმენტი, რომელიც მიღებამდე გახდება საჯარო განხილვის საგანი. ნაშრომში ავტორთა მიერ შემოთავაზებულია „დიდი ბიძგის პოლიტიკის“ გატარების აუცილებლობა.

შესავალი

მოწინავე ქვეყნების აგრარული პოლიტიკა დაფუძნებულია რესურსული შესაძლებლობების გონივრულ მართვასა და ინტენსიურ-ინოვაციური ტექნოლოგიების გამოყენებაზე, სადაც კომპლექსურად დალაგებულია პროცესის ყველა მნიშვნელოვანი ელემენტი, ეფექტურად მოქმედებს სისტემური და სტრუქტურული ფაქტორი, მიზნობრივ-დარგობრივი პროგრამები გაწერილია დროში, სივრცეში და აქვს ორმხრივი პასუხისმგებლობა შედეგზე.

მსოფლიო გამოცდილება გვიჩვენებს, რომ სახელმწიფოს როლი და პასუხისმგებლობა განუზომლად დიდია, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ მისი პროტექციონისტული პოლიტიკის გარეშე ეფექტურ შედეგს ვერც ერთმა წარმატებულმა ქვეყანამ ვერ მიაღწია, რადგან თანამედროვე მოცემულობაში უაღრესად მნიშვნელოვანია დარგის ინტენსიურ მაღალტექნოლოგიურ განვითარებას წინ უძღვოდეს სახელმწიფოს მიერ კარგად გააზრებული სისტემურ-სტრუქტურული რეფორმა, რეგიონული სფეციფიკის და შესაძლებლობების კვლევა, მიკროზონული დარგობრივი დარაიონება, სწორი სივრცითი დაგეგმვა და სხვა ტიპის მულტისექტორული ჩართულობა. უპირატესად მხოლოდ სახელმწიფოს და მის თვითმმართველ ორგანოებს შეუძლიათ სრულფასოვნად დაგეგმონ და განავითარონ კონკრეტული ტერიტორია, რეგიონი, მუნიციპალიტეტი თუ მიკროზონა. ქვეყნის პროტექციონისტული, მასტიმულირებელი პოლიტიკა უნდა დაეფუძნოს რეალურ სტატისტიკას და კარგად გააზრებულ სიტუაციურ ანალიზს, ჩვენ სწორად უნდა შევარჩიოთ მოქმედების ტაქტიკა და უზრუნველყოთ სამუშაო პროცესი ერთის მხრივ სტრუქტურულ-სისტემური მართვით, ხოლო მეორეს მხრივ თანამედროვე ინტენსიურ-ინოვაციური ტექნოლოგიით, რომელმაც უნდა შექმნას მაღალი ხარისხის, მოცულობითი, ერთგვაროვანი კონკურენტუნარიანი პროდუქტი, რადგან სხვა შემთხვევაში წარმოუდგენელია არა თუ ექსპორტის განხორციელება, არამედ საკუთარ ბაზარზე დამკვიდრება. საქართველოში ამჟამად მოქმედი სოფლის მეურნეობის და სოფლის განვითარების სტრატეგია სრულად

ვერ პასუხობს ქვეყნის და დარგის წინაშე არსებულ გამოწვევებს და ახალი დოკუმენტის ფორმირების აუცილებლობას წარმოშობს (სტრატეგია, 2020).

ძირითადი ნაწილი

ინტენსიური მეთოდით დარგის განვითარებას ალტერნატივა არ აქვს, თუმცა უპირობოდ გასათვალისწინებელია ყველა ის სპეციფიკური პრობლემა და ტრადიციული უპირატესობა, რომელიც ჩვენს პირობებში მოცემულ რეგიონს ახასიათებს. ამავდროულად გასათვალისწინებელია ინკლუზიური ჩართულობის და სოფლად დამაგრების პოლიტიკის მნიშვნელობა. მიუხედავად კიდევ მრავალი სხვა მექანიზმის და დეტალისა, დღეს დარგის წინაშე გამოიკვეთა შემდეგი გამოწვევები:

1. სასურსათო უსაფრთხოება;
2. დარგის ეფექტური სისტემურ-სტრუქტურული ოპტიმიზაცია;
3. ინტენსიური განვითარება და რაციონალური მართვა;
4. ინოვაციური ტექნოლოგიები და გონივრული მენეჯმენტი;
5. მაღალი ხარისხი და კონკურენტუნარიანი პროდუქცია;
6. რეგიონული შესაძლებლობები და მიკროზონული უპირატესობა;

ნებისმიერი სიახლის და განვითარების მოდელის ფორმირებას წინ უნდა უსწრებდეს არსებული ვითარების სრულფასოვანი შესწავლა, როგორც სტატისტიკურ-ანალიტიკური, ასევე სიტუაციურ-შეფასებითი კვლევის თვალსაზრისით. სახელმწიფო რეგულაციები და მასტიმულირებელი პოლიტიკა უნდა ქმნიდეს დარგის განვითარების სრულ ჰარმონიას. დაუშვებელია სამოქმედო მოდელში არ იყოს

გამოკვეთილი ხელისუფლების და ფერმერული მეურნეობის ორმხრივი პასუხისმგებლობა, შედეგზე ორიენტირებულობა მოქნილობა, ინოვაციურობა, კრეატიულობა.

მხოლოდ კომპლექსური მულტისექტორული ჩართულობა და სახელმწიფოს მხრიდან აღებული პასუხისმგებლობა უზრუნველყოფს შედეგს და ეს დადასტურებულია მრავალი წარმატებული ქვეყნის მაგალითზე. დროა გავაცნობიეროთ, რომ როდესაც სახელმწიფო კარგავს მართვის სადავეებს, რეალურ სტატისტიკურ მონაცემებზე წვდომას, მართვის ეკონომიკურ ფუნქციას, დომინანტური პროცესში ხდება ლიბერალური მიდგომები, საბაზრო მექანიზმები და არაფრის მომცემი თავისუფლება, ეს მდგომარეობა საფრთხისშემცველია. ლიბერალიზმი განვითარების მუდმივად თანმდევი პროცესია, თუმცა მას ექსტრემალურ პირობებში არ შეიძლება დაეკისროს საქართველოსთვის საბაზრო ეკონომიკის ახალი მოდელის ფორმირების და ფუნქციონირების მთავარი ფაქტორის როლი.

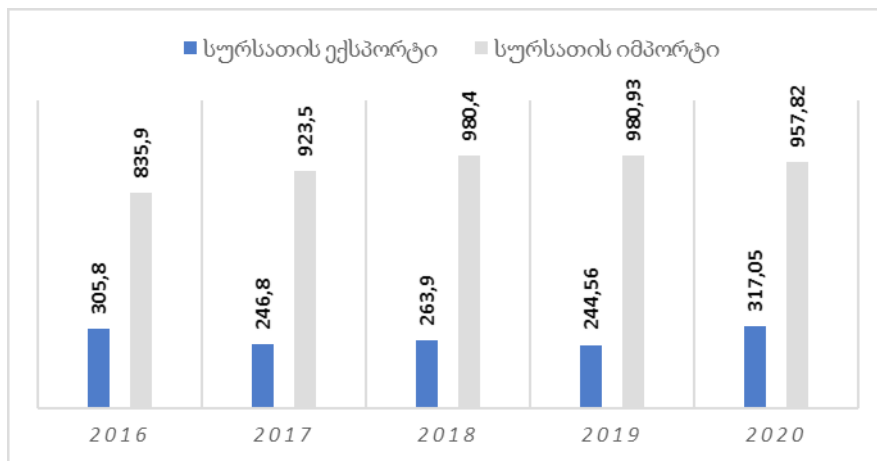
დღეისათვის საქართველოს სოფლის

მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა მცირემიწიანი და დაბალშემოსავლიანია. 2014 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის მიხედვით, საქართველოში მიწით მოსარგებლეთა 75% ფლობს ერთ ჰა-ზე ნაკლებ მიწის ფართობს, რაც ხშირ შემთხვევაში წარმოდგენილია დანაწევრებული ნაკვეთების სახით – 1-დან 5 ჰა-მდე მიწის ფართობს ფლობს მიწით მოსარგებლეთა 23%. 2014 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის მონაცემებით, სოფლის მოსახლეობის რიცხოვნობა, 2002 წელთან შედარებით, 34%-ით იყო შემცირებული. საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში კლების დონე კიდევ უფრო მაღალი იყო (დაახლოებით 60% – რაჭა-ლეჩხუმისა და ქვემო სვანეთის და 54% სამეგრელო-ზემო სვანეთის რეგიონებში). (Koguashvili and Mamukelashvili, 2020:182)

ქვეყანაში არსებული მდიდარი რესურსული პოტენციალის მიუხედავად, სურსათის ექსპორტის წილი ქვეყნის მთლიან ექსპორტში 7-9%-ია, ხოლო იმპორტისა - 10-12%. (იხ.ნახ.1). ამასთან, 2019 წლის შედეგებით, სურსათის იმპორტი 3-ჯერ სჭარბობდა ექსპორტს (სასურსათო უსაფრთხოება, 2020).

ნახაზი 1

სურსათის იმპორტი და ექსპორტი 2016-2019 წლებში (მლნ.აშშ დოლარი)¹

¹ შედგენილია ავტორთა მიერ, სტატისტიკის სახელმწიფო სამსახურის მასალებზე დაყრდნობით

ჩვენ ვიმყოფებით განვითარების ისეთ ფაზაში, როდესაც უმოქმედება და პროცესის ინერციულ რეჟიმში გადაყვანა შეიძლება სახელმწიფო აღმოჩნდეს სოფლის მეურნეობის დარგის მომავალი განვითარებისათვის. გამოიკვეთა მოქმედები ორი პერსპექტიული გზა:

პირველი და მოქმედი - „ევოლუციური ინერციის“, რომლის დროსაც უპირატესი ფაქტორი ლიბერალური თავისუფლებაა, სადაც არჩევანის საშუალება შეუზღუდავია, როგორც ორგანიზაციულ-სტრუქტურული, ისე ტექნოლოგიურ-მარკეტინგული თვალსაზრისით. საბაზრო მექანიზმების განსაკუთრებულობა და ღია კონკურენცია ერთი მხრივ, შეიძლება დადებით ფაქტორად მოვიხაროთ. თუმცა, ჩვენს პირობებში იგი აშკარად დეფორმირებულია და ქმნის მძიმე ნეგატიურ ფონს, შესაბამისად აღრმავებს კრიზისს და გაურკვევლობას. ფრაგმენტული აქტიურობა, არასწორად შერჩეული პრიორიტეტები, არასაკმარისი ანალიტიკა, მიზანზე არაორიენტირებული ექსტენცია, არასავალდებულო ახალი ტექნოლოგიები, ბედის ანაბარა მიშვებული სახელმწიფო ინიციატივები, უკონტროლო დახმარებები, პირველადი მწარმოებლებისთვის არასაკმარისი წვდომა ფინანსურ რესურსებზე და მრავალი მსგავსი საკითხი საზოგადოებაში აჩენს დაუსრულებელი მოლოდინის და ევოლუციური ინერციის განცდას, რომლის დაშვება დღევანდელი გამოწვევების პირობებში დანაშაულის ტოლფასია.

მეორე ავტორისეული - „დიდი ბიძგის პოლიტიკა“, სადაც სახელმწიფო იქნება მთავარი გარანტორი და ორგანიზატორი ყველა იმ ამოცანის შესრულებისა, რომელიც დღეს მწვავედ დგას ქვეყნის

წინაშე. სტრატეგია გათვლილი შედეგზე და არა ფრაგმენტულ აქტიურობაზე, რადგან სასურსათო უსაფრთხოების უმნიშვნელოვანეს საკითხს ჩვენ გადავწყვეტთ მხოლოდ ინტენსიური სოფლის მეურნეობის ხელშეწყობით და სტიმულირებით. მას კი სჭირდება კომპლექსური პროტექციონისტული პოლიტიკა, სადაც სისტემურ-სტრუქტურული რეფორმიდან საფასო-მარკეტინგულ პოლიტიკამდე გაწერილი იქნება ყველა მნიშვნელოვანი ნიუანსი, ხოლო ტერიტორიულ-მიკროზონული უპირატესობა გამყარებული იქნება დარგობრივი პროგრამებით და მაღალი ტექნოლოგიებით, რომელიც თავის მხრივ, არის კონკურენტუნარიანობის, ხარისხის, ერთგვაროვანი და მიკვლევადი პროდუქციის შექმნის გარანტი. დღევანდელ ვითარებაში მხოლოდ სახელმწიფოს შეუძლია უზრუნველყოს დარგის კომპლექსური, თანმიმდევრული, შეუქცევადი განვითარება და მსოფლიო გამოცდილება კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს ამ ჭეშმარიტებაში.

სახელმწიფოს აგრარული პოლიტიკა ყველა განვითარებული ქვეყნის პრიორიტეტია და აქ გამოწვევები არ არსებობს. თუმცა, მოქმედების მოდელი ყველაგან განსხვავებულია და მორგებულია ქვეყნის რესურსულ შესაძლებლობებს, ბუნებრივ-საწარმოო პირობებს, ეკონომიკურ იდეოლოგიას, ისტორიულ-გეოგრაფიულ, ტრადიციულ ფაქტორებს და ზოგადად მის წინაშე არსებულ გამოწვევებს.

აღსანიშნავია პოსტკომუნისტური მემკვიდრეობა, რომელიც ჩვენს შემთხვევაში დამაბნეველი ფაქტორი აღმოჩნდა და მისი განადგურებით დავაზიანეთ სხვა დარგისათვის მნიშვნელოვანი თემები. აგრარული საზოგადოება მოვაქციეთ იდეოლოგიურ ტერორში და ვლანძღეთ

კოლმეურნეობები, საბჭოთა მეურნეობები, მსგავსი გაერთიანებები. ამ მიდგომამ წარმოშვა ბუნებრივი შიში ნებისმიერი გაერთიანების, კოოპერირების, კლასტერირების მიმართ. ამას ემატება გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტროს მიერ გატარებული არაეფექტური და არათანმიმდევრული პოლიტიკა ამ მიმართულებით. შესაბამისად სახეზეა ეკონომიკური რაციონალიზაციისგან

და საწარმოო ოპტიმიზაციისგან შორს მდგომი მცირე ფერმერული მეურნეობები, სადაც კონკურენტუნარიანი პროდუქციის წარმოება უკიდურესად რთულდება. შედეგად, სახეზე გვაქვს სავალალო რეალობა, რომლის მიხედვითაც 2019 წელს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების რეალიზაციიდან მიღებული საშუალოთვიური შემოსავლები ერთ შინამეურნეობაზე მხოლოდ 60,3 ლარს შეადგენდა (იხ. ცხრ. 1).

ცხრილი 1

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების რეალიზაციიდან მიღებული საშუალოთვიური შემოსავლები ერთ შინამეურნეობაზე, ლარი (საქ.სოფლის მეურნეობა, 2019)

წელი	2016	2017	2018	2019
შემოსავალი	63,0	48,8	57,4	60,3

მსოფლიოში საყოველთაოდ ცნობილი და ფართოდ მიღებული ფორმაა სოფლის მეურნეობის წარმოების მარეგულირებელი და მასტიმულირებელი სისტემის ორ დონიანი მხარდაჭერა. თუ ფედერალური, იგივე ცენტრალური ხელისუფლების პოლიტიკა მოიცავს მასშტაბურ მაკროეკონომიკურ ამოცანებს და მისი პროტექციონისტული ხასიათი განისაზღვრება სახელმწიფოს წინაშე მდგარი მიზნებისა და ამოცანების უზრუნველყოფისათვის, რეგიონული მარეგულირებელი სისტემა ფოკუსირებულია შედეგზე და ავსებს ყველა იმ მნიშვნელოვან ელემენტს, რომელიც აკლია ფედერალურს.

ქვეყნის აგრარული და რეგიონული პოლიტიკა ვერ განვითარდება ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირის და თანამშრომლობის გარეშე, ცენტრიდანული და ცენტრისკენული პოლიტიკის სინერგია უმნიშვნელოვანესია დარგის კომპლექსური, ინოვაციური, ინტენსიური და ინკლუზიური

განვითარებისთვის. დარგობრივი სპეციალიზაციის ოპტიმიზაცია კონკრეტული რეგიონის და მიკროზონის დონეზე იძლევა საშუალებას მივიღოთ მაღალი შედეგი, როგორც პროდუქციის ერთგვაროვანი რაოდენობის და ხარისხის მიხედვით, ასევე მისი კონკურენტუნარიანი ფასის თვალსაზრისით.

სახელმწიფო მხარდაჭერის პოლიტიკის ფორმირებისას გასათვალისწინებელია მრავალი ფაქტორი, თუმცა მოქმედების სტრატეგია უნდა ეფუძნებოდეს რამდენიმე მნიშვნელოვან პრინციპს:

1. სახელმწიფო აგრარული პოლიტიკის ინფორმაციულ-ანალიტიკური უზრუნველყოფა და პროგნოზირების სისტემის მართვა;
2. სამთავრობო მხარდაჭერის ხელმისაწვდომობა;

3. სამინისტროს პოლიტიკის თანმიმდევრულობა და მისი მდგრადი ხასიათი, რადგან დარგის წინაშე მდგარი გრძელვადიანი მიზნები და ამოცანები არ შეიძლება დადგეს კითხვის ნიშნის ქვეშ;

4. კონკურენტუნარიანი პროდუქცია და მისი წარმოების პირობები;

5. საზოგადოებრივი ჩართულობა და დარგობრივი ასოციაციების მონაწილეობა სტრატეგიული ამოცანების განსაზღვრისას.

ჩვენი დღევანდელი მდგომარეობის შესწავლისას ვიღებთ სურათს, სადაც ხუთივე პრინციპი საქმიან მოქმედებაშიც და აზრობრივ თეორიაშიც სრულიად დარღვეულია. პროგრამები ფრაგმენტული და შედეგზე ნაკლებად ორიენტირებულია, ინფორმაციულ-ანალიტიკური ნაწილი სუსტი და ბუნდოვანი, არ არსებობს პროგნოზირების სისტემა, ბაზარზე არათანაბარი მდგომარეობაა და არც არსებობს პირობები მისი დაცვის და რეგულირების, მთავრობის ქმედებანი ძირითადად არათანმიმდევრული და მოუქნელია, დარგობრივი ასოციაციები კი ფაქტობრივად შერწყმულია არსებულ არაეფექტურ სამოქმედო მოდელს და არა თუ დომინირებს სახელმწიფოს მიერ განხორციელებული პოლიტიკის ფორმირებაში, არამედ მოქმედებს მათი დაკვეთით და ხშირ შემთხვევაში სერიოზულად აზიანებს პროცესს.

შემოთავაზებული ხედვა, სადაც ტერიტორიული და დარგობრივი პრინციპი ერთმანეთს ავსებს. უფრო მეტიც, მათი სინერჯია ქმნის განვითარების წინაპირობას, საჭიროებს სახელმწიფოს მხრიდან მეტ ყურადღებას შემდეგ მნიშვნელოვან საკითხებზე:

1. მიწის ფრაგმენტაცია და ამ რესურსის ეფექტურად გამოყენების სისტემური რეგულირება;

2. ნიადაგობრივ-კლიმატური უპირატესობების განმსაზღვრელი მეთოდოლოგიის არარსებობა და სახელმწიფო რეგულირების მოშლა კულტურათა დარაიონების თვალსაზრისით;

3. თანამედროვე ტექნოლოგიების გამოყენებლობა და სახელმწიფოს მხრიდან ამ კუთხით აბსოლუტური გულგრილობა;

4. უპასუხისმგებლო დამოკიდებულება ბაზრის კვლევის და პროგნოზირების სისტემის მიმართ;

5. ხარისხის კონტროლის დაბალი დონე, პროდუქციის კრიტიკული მასის არ ქონა და შესაბამისად ლოჯისტიკური პრობლემები;

6. არაეფექტური მიზნობრივ-დარგობრივი პრობლემები;

7. რეგიონების და მუნიციპალიტეტების სუსტი ჩართულობა;

8. წყალუზრუნველყოფის პრობლემები და გაუმართავი მენეჯმენტი;

9. მარკეტინგული ქაოსი და საფასო პოლიტიკის არარსებობა;

10. ფინანსურ რესურსებზე ხელმისაწვდომობის გართულებული მექანიზმები და მაღალი საპროცენტო განაკვეთი;

11. სოფლის განვითარების კონცეპტუალური მოდელის არ არსებობა;

12. ბაზრის დაცვის მექანიზმების სრული ქმედითუნარობა.

დასკვნა

თანამედროვე ეტაპზე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს გონივრული, მეცნიერულად დასაბუთებული და ამავდროულად პრაქტიკაში ადაპტირებული

მიზნობრივ-პროგრამული სამოქმედო მოდელები. ისინი ნაწილია იმ კომპლექსური მაკროეკონომიკური სამთავრობო ხედვის, სადაც ყველა უწყებას, რგოლს და ინდივიდს აქვს გამოკვეთილი უფლება და პასუხისმგებლობა. ზემოთ მოტანილი ყველა პრობლემა დამლევადია, თუ გაჩნდება პოლიტიკური ნება და ევოლუციურ ინერციას ჩავანაცვლებთ რევოლუციური დიდი ბიძგის პოლიტიკით, სადაც სახელმწიფო კომპლექსურად გაიაზრებს ყველა პრობლემას და უპირატესობას, შესაბამისად შექმნის კრიზისის დამლევს და განვითარების ქართულ მოდელს.

საჭიროდ მიგვაჩნია თვალი გავუსწოროდ გამოწვევებს, შევქმნათ კრიზისიდან გამოსვლის და პერსპექტიული განვითარების ახალი სტრატეგიული დოკუმენტი, სადაც მონეტარულ და ფისკალურ თემატიკასთან ერთად უმნიშვნელოვანეს როლს მივანიჭებთ საქართველოს რეგიონულ და აგრარულ განვითარებას. ჩვენ ნამდვილად არ ვართ იმ რეალობაში, რომ დავკმაყოფილდეთ და სახელმწიფოს გავყვეთ „ევოლუციური თვითდინების“ პოლიტიკაში. საჭიროა ახალი სტრატეგიული ხედვა, მიზნობრივი პროგრამები, სასურსათო უსაფრთხოების

პრობლემის ახლებურად გააზრება, მოქნილი მასტიმულირებელი და მარეგულირებელი პოლიტიკა, მთავრობის მხრიდან სწრაფი, ეფექტური და პასუხისმგებლიანი მოქმედება.

ლიტერატურა:

1. საქართველოს სოფლის მეურნეობისა და სოფლის განვითარების 2021–2027 წლების სტრატეგია URL: <https://mepa.gov.ge/Ge/PublicInformation/20395> (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);
2. Koguashvili P., Mamukelashvili D. (2020). Development of Cooperative Agro-Credit System in Georgia. Globalization and Business, 10, 180-184. URL: <https://doi.org/10.35945/gb.2020.10.022> (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);
3. საქართველოს სოფლის მეურნეობა 2019. სტატისტიკის სახელმწიფო სამსახური. 2020. URL: https://www.geostat.ge/media/31931/soflis-meurneoba_2019.pdf გვ.18. (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);
4. სასურსათო უსაფრთხოება. სტატისტიკის სახელმწიფო სამსახური. URL: <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/297/sasursato-usaftrtkhoeba> (ხელმისაწვდომია 1.06.2021);